Náš rozhovor

Rozhovor s osmdesátníkem prof. MUDr. Janem Šmardou, DrSc.

Dne 29. srpna 1930, se narodil prof. MUDr. Jan Šmarda, DrSc., lékař a biolog, dlouholetý učitel Biologického ústavu Lékařské fakulty Masarykovy univerzity, akademický funkcionář, badatel-mikrobiolog, nadšený popularizátor vědy a milovník umění. Více než 50 let jsem měl příležitost být s ním na jednom ústavě, spolupracovat na celé řadě úkolů, diskutovat s ním o vědě i o životě. Na pár otázek se ale nedostalo, a tak jsem mu je položil právě v tomto čase, kdy se chystá oslavit vzácné životní jubileum. Jaké je tedy jeho poselství mladším generacím, učitelům, bádatelům a studentům?

Dosáhl jste významného postavení jak v akademickém tak i ve vědeckém životě. Stal jste se univerzitním profesorem, hodně jste učil, napsal řadu učebnic, přispěl jste významným způsobem k obsahu předmětu lékařská biologie. Řadu let jste byl i akademickým funkcionářem angažovaným opět ve výuce. Nikdy jsem Vás neslyšel stěžovat si na nějaký úkol, který z této práce vyplýval, nikdy jste nic nepodcenil nebo neošidil. Je to nepochybně vzácná vlastnost, která se v současné společnosti moc nepraktikuje a ani neoceňuje. Znamená to, že Vám tato pedagogická práce přinášela opravdové uspokojení a pocit naplnění?

Musím přiznat, že jsem vykonával pedagogickou práci rád. Vždy jsem ji pokládal za nezbytnou pro naplnění povinností na dráze vysokoškolského učitele, k níž mě přitáhla především možnost (a dokonce povinnost) dělat vědecký výzkum. Lákadlem tedy pro mne vždycky byla věda, která už sama svou podstatou přinášela i práci pedagogickou. A v duši jsem si od počátku nesl velký příklad svého otce – botanika, docenta Přírodovědecké fakulty naší univerzity; to byl učitel Bohem vyvolený. Generace studentů, která prošla jeho působením a sférou jeho osobního příkladu – a v ní celá generace gymnaziálních profesorů biologie – ho milovala. Jeho učitelské úrovně se mně nikdy nepodařilo dosáhnout. Máš ovšem pravdu, že jsem se vždycky snažil vykonávat i své učitelské povinnosti odpovědně a svědomitě – a aspoň tak v tátových šlépějích kráčet. Nicméně učitel může pedagogického úspěchu dosáhnout jen tehdy, jsou-li jeho studenti pro jeho vědu zapáleni stejně jako on.

Máte za sebou dlouhou a úspěšnou vědeckou kariéru – jak se jinak vyjádřit k těm 174 časopiseckým publikacím, 13 knihám a nespočetnému množství esejů, glos, recenzí a vědeckopopulárních článků. Vaše výzkumné téma – studium bakteriocinů – však nestálo vždy mezi „hot topics" molekulární nebo buněčné biologie, i když některé výsledky tohoto výzkumu byly publikovány ve špičkových vědeckých časopisech.

Není Vám to trochu líto, že jste se neorientoval již dříve na jiná témata, která byla např. ozdobena několika Nobelovými cenami nebo aspoň několika review ročně? Co Vás tak zaujalo na bakteriocinech?

Tu historii, jak jsem si našel pole svého badatelského zájmu v biologii, přesněji v mikrobiologii, jsem měl možnost už před 17 lety publikovat, když jsem odpovídal na otázku prof. J. Maliny pro jeho sborník „O tvořivosti ve vědě, politice a umění" (vydala Nadace Universitas Masarykiana). Není tedy třeba tuto historii opakovat. Snad bych připomněl jen to, že celé výzkumné pole bakteriocinů pro vědu objevil prof. P. Fredericq v Liege roku 1946. Když jsem roku 1950 jako elév do světa vědy vstupoval, vstoupil jsem právě do epochy zrodu této tematiky. Byl jsem pro ni poměrně dobře připraven svou prvotní erudicí v blízké oblasti bakteriofágů. Měl jsem tedy štěstí, že jsem se objevil mezi prvními, kdo se o bakteriociny zajímali. Bylo mně tak hned od začátku jasné, že jde o pole dosud nezorané, s možností nečekaných objevů, a přitom že v dané chvíli by šlo o objevy, kterých by bylo možno dosahovat jen „na kolenou" – bez nároků na přístrojové vybavení, které by asi bylo pro mne nedostupné. A tak jsem mohl po 60 let spoluprožívat celou jednu tematickou epochu molekulárně biologického výzkumu, která sice nepřinesla Nobelovu cenu, ale vnesla novou kapitolu do učebnic mikrobiologie resp. bakteriologie. Být od začátku mezi těmi, kdo tuto kapitolu napsali, není tak málo. Ostatně ani tento výzkum dosud neřekl své poslední slovo. Konec konců jedni z prvních badatelů v bakteriocinech, profesoři F. Jacob a A. Lwoff z Pasteurova ústavu v Paříži, obdrželi roku 1965 Nobelovu cenu v lékařství a fyziologii za objev genetické regulace syntézy enzymů.

Dlužno ovšem po pravdě dodat, že po 26 letech soustředěného výzumu bakteriocinů jsem pocítil potřebu určitého myšlenkového osvěžení i jakéhosi tematického odskoku stranou. Mým „přídatným" výzkumným objektem se staly sinice (tedy opět buňky bakteriím podobné, sinice se latinsky jmenují Cyanobacteria). Zajímá mne hlavně jejich ultrastruktura; publikoval jsem o nich už celkem 36 prací a jejich elektronová mikroskopie mně přináší mnoho radosti.

Ve Vaší laboratoři se to jen hemžilo studenty – nejprve z lékařské fakulty, pak zejména z fakulty přírodovědecké. Řada z nich je dnes špičkovými odborníky v praxi, nebo jsou to badatelé vskutku světové úrovně. Myslím, že jste na ně náležitě hrdý a trochu Vám i závidím. Čím byli studenti přitahováni do Vaší laboratoře? Jak jste je motivoval k vytrvalosti a důkladnosti, které jsou potřebné pro „dělání" vědy? To jsou vlastnosti, které se přece mezi našimi studenty moc nenosí!

Laboratorní výzkumná práce s pregraduálními studenty byla vždy základní doménou Biologického ústavu Lékařské fakulty. Také já jsem do ní vstoupil jako medik po 1. semestru – a byly nás tenkrát celé zástupy. Profesor Herčík, tehdejší vedoucí tohoto ústavu, se studenty obklopoval; jeho osobnost je přitahovala jako magnet kovové piliny. Dával všem volontérům, kteří přicházeli zcela dobrovolně, spontánně, mimo své studijní povinnosti, možnost se postupně zapracovávat do základů badatelské práce, vnímat její fluidum. Všímal si těch nejšikovnějších a těm dával stipendia demonstrátorů a pomocných vědeckých sil. Dokonce dokázal nacházet i pár korun pro volontéry, a z těch nejlepších a nejvytrvalejších, kteří zůstali i v dalších letech, v poválečné době postupně budoval tým svých asistentů. Byl to ten nejpřirozenější a nejosvědčenější způsob budování kvalitního ústavu. (Škoda, že už je obvykle opuštěn.) Biologický ústav byl v tomto směru „vlajkovou lodí" celé fakulty, a dokonce i celé univerzity. Postupně se ke studentům v jeho laboratořích přidávali i studenti gymnaziální se zájmem o biologii a pak diplomanti z fakult jiných, nejdříve z farmakologické, pak přírodovědecké. To už bylo samozřejmě nutno tento široký zájem nějak organizovat. Měl jsem opravdu radost, že moje laboratoř bývala obvykle nejúspěšnější na každoročních studentských vědeckých konferencích – fakultních, československých a později i mezinárodních. To byl pro mne vlastně nejvýznamnější zdroj radosti z pedagogické práce. Co studenty do mé laboratoře přitahovalo,

vlastně nevím, na to neumím odpovědět. Prostě jsem vždy pokládal za samozřejmé dávat studentům v laboratoři to, z čeho jsem žil sám: zájem o výzkumnou práci a mobilizaci všech schopností k dosažení jasně vytyčeného cíle. Snad právě tato povinnost už sama selektovala pro práci v mé laboratoři ty, kteří ji pokládali za stejně samozřejmou jako já. A těch bylo v každém ročníku dostatek.

Dovedete si představit mou radost, když mně jednou pozdě večer zatelefonovali domů moji studenti vracející se z Mezinárodní studentské vědecké konference ve Varšavě z nádraží v Bohumíně (kde čekali na vlakové spojení), aby mně sdělili, že se vracejí s I. cenou v teoretické sekci? (Když o tomto telefonátu později referovali v Brně svým kolegům, nezapomněli připojit, že jsem na jejich radostnou zvěst reagoval otázkou: „A co budete dělat teď?")

Vícekrát jsem vyjádřil svou vděčnost, že jste i mě – byť nepřímo – přivedl na biologický ústav. Myslím, že jsme k němu oba i trochu osobně přilnuli, asi proto, že jsme nestrávili mnoho času na jiných pracovištích. Jste však pamětníkem i méně příjemných časů, kdy se náš ústav – aspoň proklamativně – angažoval do propagace sovětské dogmatické biologie. Vím, že to byly časy tvrdé represe každého, kdo nesouzněl s názory Lysenka a Lepešinské. Profesor Herčík, přednosta biologického ústavu v letech 1945-1961, byl jedním z hlavních mluvčích této prosovětské orientace. Z mého pohledu to byla pro biologický ústav doba temna. Přestože ani Vy jste neměl v té době na růžích ustláno, nikdy jste o této části historie ústavu negativně nehovořil a pro Herčíka jste měl vždy slova uznání. Co Vás na něm tak zaujalo, nebo jak to, že uměl oslovit tolik mladých lidí, kteří později dělali velmi kvalitní vědu? Já si z tohoto období pamatuji jeho výrok, který pronesl na schůzce „pomvědů" někdy v r. 1959: „Soudruzi, kdo nestuduje marxismus-leninsmus, ten nemůže být nikdy dobrým vědeckým pracovníkem." To se mi nechce věřit, že jste všichni – budoucí profesoři a doktoři věd – začali dělat vědu skrze marxismus-leninismus.

Závěrečný bonmot Tvé otázky, Gusto, je samozřejmě naprosto namístě. Ano, prof. Herčík byl v obou svých vedoucích pozicích – jako přednosta Biologického ústavu Lékařské fakulty a pak i jako ředitel Biofyzikálního ústavu ČSAV, který vybudoval, velmi poplatný vládnoucí politice i její ideologii. Vadilo nám to skoro všem. Ale uvědom si, že on věděl daleko lépe než my, že chce-li v tomto období něčeho významného dosáhnout, musí se požadavkům doby přizpůsobit; ty byly nemilosrdné. A dosáhl něčeho, nač mohl být hrdý: dokázal (ze svých žáků) vybudovat zmíněný Biofyzikální ústav ČSAV, dát mu nosný výzkumný program a výborně jej vybavit pro jeho plnění. Vždyť je to dodnes pracoviště vynikající úrovně a stále čerpající z perspektiv vytyčených Herčíkem – byť s modifikacemi, které přinesl další vývoj biologických věd. Bez členství v KSČ a všech důsledků z něho plynoucích byl by tento ústav vybudovat nemohl. A přitom byl nám všem mladým výborným ochranným deštníkem před stranickými reakcemi na naše nepříliš tajené názory. Byl vždycky připraven nás přikrýt – a neublížil nikdy nikomu. Význam všeho, co nám vědecky i lidsky dal, mnohonásobně převyšuje význam jeho vynucené ideologické přizpůsobivosti. V tomto smyslu jsem se snažil zformulovat i heslo „Ferdinand Herčík" pro Slovník českých filozofů.

A koneckonců důvěra stranických orgánů v Herčíka nebyla ani zdaleka absolutní. KSČ nikdy nepřipustila, aby byl jmenován řádným členem ČSAV, jakkoliv po tom (oprávněně) intenzivně toužil. Musel se spokojit s titulem „člen-korespondent ČSAV". A já sám udržuji ve své archivu jeho odmítnutý rukopis učebnice biologie pro mediky. Nesměl být publikován, protože „nerespektoval dostatečně marxleninskou teorii".

Vím, že jste milovník umění, nejen jako pouhý obdivovatel, ale také jako organizátor, publicista a tvůrce – básník. To, že tato aktivita byla jen jakási doplňková, to mně bylo vždycky sympatické. Tak jste nezavdal příčinu k tomu, aby badatelé o Vás řekli, že jste lepší básník, a básníci, že jste lepším vědcem, jak se to stalo jiným. Přesto by mě zajímalo, zdali ještě „básníte"?

Literární tvorba mě opravdu vždycky bavila. Kdysi jsem si umínil, že si vyzkouším napsat – kromě samozřejmých odborných, vědeckých publikací – i nejrůznější žánry jiné. Pokud si vzpomínám, napsal jsem mnoho textů vědecké poznatky popularizujících, řadu recenzí, esejí, referátů nejrůznějších zaměření, personalistik, biografií i historických, nemluvě o učebnicích a dalších textech pedagogických a didaktických, rovněž dvě povídky scifi a také několik pokusů básnických. Utěšoval jsem se tím, že se snad i ke mně dostaly i některé z literárních genů rodu Blatných. Ale básně patřily jen mému mládí a nikdy nenabyly významnějšího rozsahu.

Vítězství „sametové" revoluce Vás koncem roku 1989 zavedlo do vedení Lékařské fakulty jako jejího prvního proděkana a statutárního zástupce děkana, se všemi dalšími funkcemi z této vyplývajícími. (Teprve tehdy jste také mohl dosáhnout profesury.) V této funkci jste pak setrval sedm let. Dovedu si představit, že to bylo období, které zásadně změnilo Vaši práci i Váš život. Jaké vzpomínky Vám zanechalo?

Máš pravdu. Bylo to pro mne období až dotud zcela nepředvídatelné – a tudíž plné nových zážitků a zkušeností. Najednou bylo nutno všechno začít rychle dělat jinak a lépe (často opačně) než dosud. Všichni z tehdejšího vedení fakulty vzpomínáme na toto období rádi. Všichni jsme věděli, že je to ohromná historická příležitost, které se musí optimálně využít nejen pro dnešek, ale i pro budoucí zítřky. Podali jsme si ruce všichni navzájem a dali jsme se do práce s nikdy nepoznaným nadšením. Bylo nutno „za pochodu" fakultu přebudovat v podstatě od základů: optimalizovat systém jejích pracovišť, její organizační řád, její orgány, náplň i program její výuky i studijní a zkušební řád určující její pravidla – vše ve smyslu svobody a demokracie. A to vše zajistit lidmi nejryzejšího harakteru, nejvyšších schopností a nejlepších zkušeností. A samozřejmě vše v souladu s počínáním ostatních lékařských fakult v Československu. Náhle jsme vnímali i své studenty jiným pohledem. Vždyť oni svou stávkou tuto revoluci zahájili! Pracovali jsme s nimi opravdu ruku v ruce na univerzitě, která se mohla vrátit ke svému původnímu jménu. A chtěli jsme dokázat, že jsme tohoto jména právi. A přišel prezident ČSR Václav Havel a přišli děkani, které jsme si podle svého svědomí zvolili: spolupracoval jsem postupně se třemi – Klabusayem, krátce s Braveným – a hlavně s Bilderem. Bylo by možno vzpomínat dlouho a dlouho. Namátkou zmíním, že v rámci svého rezortu (pedagogika) jsem zahájil na Lékařské fakultě bakalářské studium, že jsem prosadil výuku v angličtině a otevřel Lékařskou fakultu zahraničním studentům (jako první na univerzitě), že jsem vytvořil nový systém přijímacího řízení, který se osvědčil tou měrou, že jej v principu Lékařská fakulta užívá dodnes, že jsem do výukového programu Lékařské fakulty v Brně – městě Gregora Mendela – prosadil nový předmět klinická genetika, že jsem inicioval a prosadil, aby Masarykova univerzita promovala svým čestným doktorem nejlepšího Herčíkova žáka prof. Dušana Soudka z kanadské University of Western Ontario, že jsem zavedl systém každosemestrálních pracovních setkávání představitelů všech lékařských fakult v Československu ke společnému řešení společných aktuálních problémů atd.

Rád vidím, že mnoho z toho, co jsme zavedli, na Lékařské fakultě stále žije. Ale je mně současně líto, když koncem svého života vidím i to, že zásady společenské demokracie a slušnosti a dobré vůle, s nimiž jsme mnoho dobrého vybudovali (protože jsme jim věřili), nějak vybledly, a byly z žebříčku lidských hodnot vytlačeny vše rozhodujícím faktorem peněz.

Asi by nebylo šťastné, kdybychom svůj rozhovor uzavřeli projevem Vašeho zklamání. Třeba nás naladíte optimističtěji, prozradíte-li nám, čemu se v současné době sám věnujete.

Denně chodím do zaměstnání na Biologický ústav, kde mám přidělenu maličkou improvizovanou pracovnu, dnes v rámci pavilonu A6 bohunického univerzitního kampusu. Svou laboratoř jsem samozřejmě už dávno předal svému žáku a nástupci doc. MUDr. Davidu Šmajsovi, nicméně jsem rád, že mohu dál sledovat práci v ní – i trochu do ní zasahovat. Jsem rád, že si vede úspěšně, že se do ní stále hlásí noví a noví studenti – a nejen postgraduální, a jsem rovněž rád, že v ní stále žije i moje výzkumné téma bakteriocinů (byť jako doplňkové k dnešnímu tématu novému). I tento výzkum se ovšem dnes pohybuje – zásluhou doc. Šmajse – ve výrazně modernějších metodických polohách, díky pokrokům moderní genetiky, a průběžně přináší publikace ve významných světových časopisech, na nichž se mohu také trošku – aspoň ideově – podílet. Sám teď dokončuji rozsáhlou elektron-mikroskopickou studii vybraných sinic, o kterou mě požádala referenční mezinárodní sbírka sinic PCC Pasteurova ústavu v Paříži, a z tohoto tematického okruhu také některé obdobné studie další. V práci pedagogické jsem právě dokončil další semestr přednášek a zkoušení na Fakultě humanitních studií univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Před odevzdáním stojí rukopis mé učebnice biologie pro bakalářskou výuku psychologie na Filozofické fakultě Katolické univerzity v Ružomberku. Z oblasti svého hobby, z práce literárněhistorické uvedu ve čtvrtek 13. května 2010 v Mahenově památníku čtení z dosud neznámé korespondence Lva Blatného z jeho vojenské anabaze za 1. světové války.

Pane profesore, ze srdce Vám přejeme do dalších let to tvůrčí nadšení – nejen nad sinicemi, koliciny a učebnicemi.

Za všechny spolupracovníky i za členy redakční rady revue Universitas Vám přeji pevné zdraví, stálou duševní svěžest a hodně radosti s těmi, kteří jsou Vám nejbližší.

S prof. Šmardou rozmlouval
AUGUSTIN SVOBODA

Gina Pane, **Akce Psycho (pokus)**, 1974